

El *heqdeix* a Barcelona: assistència i caritat jueva als segles XIII-XIV

Clara JÀUREGUI

Rebut: 28.09.2016 — Acceptat: 24.10.2017

Resum. La comunitat jueva de Barcelona comptava amb diverses institucions assistencials entre els segles XIII i XIV. La documentació notarial amaga les poques evidències que resten de l'almoïna i l'hospital jueus, en les quals s'entreveu el paper actiu que tenia la comunitat per mantenir-los. L'anàlisi d'aquestes institucions permet també constatar l'aculturació de la comunitat i una evolució en la caritat jueva.

Paraules clau: hospital, *heqdeix*, almoïna, assistència, segle XIV

Hekdesh in Barcelona: Jewish charity and welfare in the 13th-14th centuries

Abstract. Barcelona's Jewish community had various welfare institutions between the 13th and 14th centuries. What little evidence remains of the city's Jewish charitable institution and hospital can be found in notarial records and points to the active role the community had in supporting them. Studying these institutions shows the community's acculturation and the way Jewish charity evolved.

Keywords: hospital, hekdesch, charity, welfare, 14th century

1. Introducció

El call de Barcelona, un dels més importants del territori català, va anar augmentant la seva població a finals del segle XIII. La comunitat jueva, que inicialment s'havia concentrat al call Major, en va acabar creant un de segon, el call Menor. Aquesta comunitat creixent necessitava unes institucions que prenguessin cura d'aquells elements marginals que, per una raó o una altra, requerien ajuda de la caritat. Fins ara les poques evidències que existien sobre aquests mecanismes assistencials utilitzats al call de Barcelona es limitaven a la ja famosa inscripció del carrer Marlet, en la qual es parla de l'almoina de Ha-Sardí, i a un únic document de 1385 en què es menciona l'existència d'un hospital per a pobres.¹

La primera evidència, potser, és la que ha donat peu a més interpretacions per la seva brevetat. La inscripció, que diu probablement «*Hegdeix*. Rabí Samuel ha-Sardí. La persona generosa prospera», no ens dona ni tan sols una datació clara, ja que es podria haver creat abans o després de la mort del dit Ha-Sardí. Aquest va viure a mitjan segle XIII i cap a 1268 ja era mort, quan la seva vídua interposa una reclamació per l'herència de la seva filla.² Molts estudiosos han debatut si aquest *hegdeix* mencionat a la inscripció era un hospital o una fundació pia, partint de la base que en molts altres indrets aquest mot serveix per a designar tant una cosa com l'altra.³ Tampoc hi ha consens pel que fa a la localització exacta del lloc, si marcava la institució en si, o si, per contra, marcava el lloc d'on sortien les rendes per a la fundació. El fet que la pedra, avui conservada al Museu d'Història de Barcelona, fos trobada al segle XIX durant la demolició d'un edifici i que no es conegui el seu context original en dificulta encara més la interpretació. Atès que la inscripció de Marlet no especifica res més, podem simplement deduir que les rendes de la casa on

1. CARDONER, «El "Hospital para judíos pobres"», p. 373-375.

2. KLEIN, «Protecting the widow», p. 65-81.

3. BERNER, «On the western shores», p. 111, identifica la inscripció de Marlet com de l'hospital jueu, plantejant també la possibilitat que aquest estigués al costat de la sinagoga d'en Jafiel. De fet, aquesta última interpretació és producte d'una interpretació errònia de CARRERAS I CANDI, *Evolució històrica*, p. 409, que tradueix «hospicium de la almoyna» per «hospital de l'almoina». Aquesta confusió entre hospici i hospital és bastant freqüent en altres autors com ASSIS, «Welfare and mutual aid». Per a més informació sobre la inscripció, vegeu CASANOVAS, «Nous fragments»; RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*; FELIU, «La cultura hebrea a la Barcelona medieval».

estava posada estaven destinades a alguna obra de caritat, tot i que dir quina és massa aventurat.

Tot i que breu, més explicatiu és el document trobat per Cardoner Planas en el qual es parla d'un «hospitaleum pauperum Judeorum» el 1385.⁴ En aquest document s'enregistra la donació d'un llit amb tots els seus paraments a l'hospital, i així ho fan constar els seus administradors. Malgrat deixar patent la presència d'un hospital al barri jueu barceloní, no ha estat suficient perquè s'indagués més enllà. D'altra banda, també s'ha assumit diverses vegades que la inscripció i aquest hospital havien d'anar forçosament junts, mentre que no hi ha cap evidència que ho confirmi o ho desmenteixi.⁵ Bé pot tractar-se del mateix o bé poden ser fundacions diferents, ja que més d'un segle separa les dues evidències.

Aquest tema, doncs, presenta poques certeses i moltes incògnites. Al nostre parer, un dels problemes es troba a la base i és la paraula mateixa, *heqdeix*. I no perquè no se n'hagi sabut donar una traducció correcta, sinó per les diferents accepcions que ha tingut al llarg del temps, especialment entre els segles XIII i XV.

La present investigació es vol centrar en els fons notariais de diversos arxius més que no pas en el fons de l'Arxiu Reial, que tantes vegades s'ha utilitzat per a la història dels jueus de Barcelona. El motiu no és altre que el tipus d'informació que aquests fons donen, molt més quotidiana i més en contacte amb la realitat dels jueus que fundaren aquestes institucions. Vendes, arrendaments i testaments ens ajuden a perfilar el seu context de manera molt més precisa.

2. Definició de *heqdeix*

Comencem, doncs, amb una qüestió bàsica: què és un *heqdeix*? *Heqdeix*, en el seu significat primitiu és un llegat, una donació caritativa destinada a diversos usos, com per exemple enterrar morts, maridar noies pobres, educar nens pobres, etc.⁶ Aquestes donacions podien ser en vida o en mort, i el do-

4. Vegeu la nota 1.

5. Vegeu la nota 2.

6. GALINSKY, «Jewish Charitable bequests», p. 425-426. Galinsky especifica fins a tres tipologies diferents de *heqdeix*, tot i que no veu una evolució entre elles. Assis, «Welfare and mutual aid», p. 318-345, en canvi, no fa distincions entre els tipus de *heqdeix* i simplement

nant deixava unes rendes o propietats i designava uns administradors per a una obra de caritat en concret.

Ara bé, aquest significat va anar canviant notablement a partir de la segona meitat del segle XIII, i als segles XIV i XV es va fer notori que els usos del *heqdeix* s'havien anat especialitzant.

Els primers canvis arribaran en especificar-se que el seu ús se centraria en els pobres, tal vegada buscant una cohesió entre les obres caritatives. Trobem que rabins com Salomó ben Adret i Nissim ben Rovèn de Girona mencionen el «*heqdeix* dels pobres» en els seus *responsa* ja com una institució comunal creada per a alleugerir els mals dels desvalguts. Salomó ben Adret adreçà dubtes al respecte que, sobretot, tenien a veure amb l'execució de les donacions, centrant-se en aquelles almoines privades que, en aquell moment, eren les més habituals.⁷ En època del seu successor, Nissim ben Rovèn, però, la situació sembla haver canviat i predominen les almoines comunals, i Nissim ben Rovèn anirà encara una mica més enllà mencionant com a destinataris els pobres, tant si estaven sans com malalts.⁸ Serà un moment en què entrarà també en joc l'aculturació, ja que els hospitals i almoines cristianes vivien un moment d'eclosió.⁹ Serà ja al segle XIV i, sobretot, al segle XV que *heqdeix* es començarà a utilitzar com a sinònim d'hospital, lloc que acollia pobres, malalts o no. Hem de tenir també en compte que autors com Baumgarten remarquen la distinció que, sobretot religiosament, hi ha entre *tsedakà* i *elemosinal/caritas*, per la qual cosa el procés d'assimiliació tal vegada fou més accentuat del que sembla.¹⁰

Aquest ball de termes assistencials (almoina/hospital/*heqdeix*) sembla ser la norma quan mirem el context territorial en què ens trobem. Entre els segles XIII i XV podem trobar testimonis de *heqdeixot* per tot el territori català en molts dels quals s'ha traduït el mot hebreu (normalment corromput) o bé

evidència distincions segons l'època i el lloc. Curiosament, tots dos autors basen les seves conclusions en els *responsa* de Salomó ben Adret i Nissim ben Rovèn. BARZEN, «The meaning of *Tzedakah*»; BAUMGARTEN, *Practicing piety*.

7. GALINSKY «Jewish charitable bequests», p. 430-431.

8. ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 328.

9. Galinsky destaca també la influència cristiana en les donacions *inter vivos* i *pro anima* jueves del segle XIII (p. 432-433).

10. BAUMGARTEN, *Practicing piety*, p. 16. Baumgarten argumenta que, tot i les semblances de les dues religions en qüestions d'assistència i pietat, cadascuna busca diferenciar-se en els rituals i les definicions de les seves pràctiques. Creiem, però, que a la pràctica i en el dia a dia de les comunitats, aquestes diferències es devien veure bastant diluïdes.

per *almoïna* (Montpeller, 1268;¹¹ Perpinyà, 1286;¹² Girona, 1345¹³) o bé per *hospital* (Perpinyà, 1414;¹⁴ Santa Coloma de Queralt, 1410¹⁵). Altres fan servir directament els mots llatins (*elemosina* o *hospitale*) per parlar de les institucions caritatives que tenen cura dels pobres (Puigcerdà, 1306;¹⁶ Lleida, 1326;¹⁷ o Barcelona mateix). La tendència és, però, que com més avança el segle XIV més s'aferma la institució de l'hospital, i al segle XV ja és la norma general. El mateix passa al regne d'Aragó, on el cas de Saragossa destaca per la gran quantitat de confraries i institucions assistencials.¹⁸ Segueixen, doncs, la mateixa pauta que en aquell mateix moment es dona a Asquenaz, on *heqdeix* i *hospital* són ja al segle XIV (sobretot després de la Pesta Negra) sinònims. Les diferències territorials, que es poden veure en la presència o no de les confraries o institucions caritatives, no amaguen que, en general, les comunitats jueves es preocupen per cobrir les necessitats d'aquells qui ho necessiten. La manera de fer-ho, de fet, és el que menys importa.

Tal vegada el cas més explicatiu és la fundació d'un hospital a Mallorca el 1377.¹⁹ En el seu testament, Sayt Milí deixa innombrables donacions per a diferents usos caritatius: la confraria de cobrir morts, la Talmud Torà, dots per a noies pobres i una casa amb cinc llits per a jueus pobres. En aquest testament es recullen totes aquelles almoïnes que en aquell moment eren més comunes i se n'indiquen els diferents usos.

Un altre punt a considerar és el de les confraries.²⁰ Tot i que teòricament no són un *heqdeix*, els seus usos hi estan íntimament lligats, ja que es poden finançar amb un *heqdeix* i les ajudes que ofereixen poden superposar-se a les del *heqdeix*. El cas més evident és el de la confraria de «visitar malalts» o

11. ACA, reg. 15, f. 124r; RÉGNÉ, *History of the Jews in Aragon*, núm. 397.

12. EMERY, *The Jews of Perpignan*, p.187.

13. PLANAS, «La vida cotidiana», p. 285.

14. VIDAL, «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya», p. 103.

15. SECALL, «La comunitat hebrea de Santa Coloma», p. 224-225.

16. BURNS, *Els jueus a la cultura notarial*, p. 108.

17. BAER, *Die Juden*, p. 246.

18. BLASCO, «Instituciones sociorreligiosas judías de Zaragoza». VILLAGRASA, *La red de hospitales*, identifica fins a uns altres vuit hospitals jueus al mateix regne a Osca, El Frago, Luna, Magallón, Sos, Tauste, Almunia de Doña Godina i Épila. A més, un dels hospitals de Fraga estarà en mans d'una família conversa, els Sant Jordi.

19. AGUILÓ, «Documents curiosos del segle XIV», p. 203-204.

20. Per a una visió general, vegeu ASSIS, «Welfare and mutual aid».

biqqur holim, que sovint podia cobrir part de les necessitats d'un hospital. Tanmateix, existeixen casos en què la comunitat posseïa tant la confraria com l'hospital, com s'esdevenia a Santa Coloma de Queralt.²¹ Però potser el cas més destacat és el de Saragossa, que va arribar a tenir quatre hospitals, un dels quals directament sota la gestió de la confraria de Rotfécedech.²² De confraries de «visitar malalts» no se n'han identificat a Barcelona, potser perquè consideraven que amb l'almoïna i l'hospital cobrien prou aquestes necessitats. L'única confraria documentada és la «confraria dels francesos», dedicada a promoure l'estudi de la Llei i localitzada als Banys Freds, que va ser ratificada pel rei el 1386 quan, es dedueix, feia ja un temps que estava en actiu.²³ El document especifica que hi poden anar «adeo quod omnes Judei pauperes et quicumque alii possint illuch venire pro adiscendo scienciam ebraycam», i tant la menció als pobres com la localització insinuen una certa relació amb l'almoïna.

3. Almoïnes privades

D'aquest tipus de *heqdeix* en tenim més referències, tot i que a finals del segle XIII ja trobarem unes certes particularitats. Per exemple, un de probablement contemporani del de Ha-Sardí és l'instituit per Abraham d'Alexandria a l'Horta d'en Queraltó, prop de l'Hospital d'en Colom. Les cases amb hort, que passaran a mans del seu fill Astruc Scandarani, són anomenades eloqüentment en el seu testament llatí de 1263 *elemosina*.²⁴ El censal, però, passarà a mans d'Astruc i Issac de Tolosa, que el 1277 se'l vendran.²⁵ En els documents que se seguiran d'aquesta venda, aquest *heqdeix* o almoïna serà anomenat també «Elemosinam quam Abraham de Alexandria et Astrug filius eius instituerunt in calle judaico Barchinone».

D'almoïnes privades també en podem trobar evidències als *responsa* de Yis-haq bar Sésset Perfet, en els quals es mencionen llegats per als pobres d'una

21. SECALL, *La comunitat hebrea de Santa Coloma*, p. 245-246.

22. BLASCO, «Instituciones sociorreligiosas judías de Zaragoza», *Sefarad*, 50, p. 6.

23. ACA, reg. 948, fol. 91v-92r; RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*, p. 437-438.

24. MIRET I SANS, «Documents sur les Juifs catalans», p. 184-185.

25. ACB, Pergamins, 1-6-4017; 1-6-991; 1-6-676 i 1-6-156. Regest en MAÑÉ, *The Jews in Barcelona, 1213-1291*.

manera genèrica.²⁶ Aquestes almoines van ser fruit de debat entre les comunitats i els rabins, ja que una vegada mort el donant els almoiners o la comunitat moltes vegades intentaven destinar els diners a una altra obra caritativa. Salomó ben Adret, per exemple, va prohibir aquesta pràctica.²⁷

Malauradament, a Barcelona hi ha molt pocs exemples de fundacions privades i la documentació que en resta és molt fragmentària, motiu pel qual és difícil resseguir-ne l'evolució al cap dels anys. D'aquestes fundacions privades de mitjan segle XIII, no sabem quant de temps van funcionar o si la seva administració va passar de mans privades a públiques. A finals del segle XIII i principis del XIV trobem ja noves evidències que una única almoina s'ha instituït al call jueu i que clarament té caràcter comunal.

Galinsky argumenta que els donants preferien fundar almoines privades més que no pas fer donacions a l'almoina comunal, ja que d'aquesta manera s'asseguraven que els diners eren controlats per qui ells volien i anaven a parar al destí desitjat.²⁸ Tanmateix, no sembla pas l'evolució que les donacions tindran a Barcelona, on des de principis del XIV ja estan monopolitzades per l'Almoina del call. Assis sembla confirmar aquesta teoria quan remarca el paper de la comunitat i la institucionalització de la caritat al segle XIV.²⁹

Tanmateix, les almoines privades no devien ser exclusivitat jueva. El 1295 consta la venda d'unes cases amb hort al barri dels Arcs Vells que es tenien «pro elemosina pauperum quam Gualdus de Sancto Baudilio draperius quondam instituit per anima sua» i que disposaven també de procuradors.³⁰ No deixa de ser, però, peculiar que el donant escollís una fórmula més similar a la jueva que no pas a la cristiana.

26. Yisshaq bar Sésset Perfet, *Responsa* 465 i 507. BLASCO ORELLANA i MAGDALENA, *Fuentes para la historia*, p. 133 i 151.

27. GALINSKY, «Jewish charitable bequests», p. 430-431; ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 325. Meir de Rothenburg també va fer disposicions sobre el tema; veg. BARZEN, «The meaning of *Tzedakah*», p. 9.

28. GALINSKY, «Jewish charitable bequests», p. 439.

29. ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 319. Curiosament, tots dos autors utilitzen els *responsa* de Salomó ben Adret per als seus arguments: Galinsky per a remarcar la importància de les fundacions privades i Assis, la de les comunals. Seguint l'evolució de la institució en el temps, tots dos semblen tenir raó.

30. ACB, Notaris, vol. 2, f. 14r. La Pia Almoina de la Seu de Barcelona va ser creada el 1275 i des del 1161 rebia donacions en aquest sentit, motiu pel qual destaca especialment aquesta almoina privada; veg. MUNTANER i ALSINA, «Terra de masos, vila de mar», p. 64.

4. L'Almoina del call jueu

Les primeres evidències d'una almoina comunal les trobem el 1294, moment en què ja tenia tres procuradors i administradors.³¹ A la mateixa època, uns cristians disposaven de propietats al carrer de la Boqueria «pro Helemosina callis judayca», una situació que era prou comuna.³² Els immobles de l'Almoina estaven sovint en mans de cristians, alguns dels quals en feien al seu torn cens a jueus; és el cas de Romeu Guerau, que el 1377 concedeix uns obradors prop de la plaça de Sant Jaume a Mossé Tamfi i Salomó Forn.³³

Aquesta ja anomenada «Almoina del call jueu» compta amb administradors o almoiners, de famílies destacades, per a gestionar les diferents propietats comunals. A banda de les propietats a l'Horta d'en Queraltó, que de moment desconeixem si van acabar essent gestionades per l'Almoina, podem trobar nombrosa documentació en la qual es gestionen censos i altres propietats en llocs com la Trilla Judaica,³⁴ la Boqueria abans mencionada, Banys Nous o el barri de Còdols.³⁵ Tot i que aquesta gestió està en mans dels administradors, almenys una vegada (1317) es va prendre una decisió de forma comunal, reunits tots a la sinagoga i donant el seu consentiment a la venda d'un censal mort en benefici de l'Almoina.³⁶

Els usos d'aquesta Almoina, però, són desconeguts. Els beneficis estaven destinats als pobres en general, potser per a proveir aliments tal com feia l'almoina cristiana, però no s'especifiquen usos d'una manera clara. Sabem de l'existència, per exemple, d'una escola per a nois pobres (Talmud Torà), però tot i que sembla vinculada a l'Almoina, no se sap com ni quan va ser fundada, tan sols que tenia administradors propis.³⁷ També sabem que una de les funcions era la d'enterrar els morts, gràcies a un fragment de document que relata

31. ACB, Notaris, vol. 1, f. 50r. Els administradors eren Issac Terós, Perfet Gracià i Cresques Zarc.

32. ACB, Notaris, vol. 1, f. 100v-101r.

33. ACB, Notaris, vol. 257, f. 70v.

34. ACB, Notaris, vol. 6, f. 127r (1308).

35. ACVD, 1-5-14 (C-5), 1309; 1-5-11 (C-5), 1326; 1-5-10 (C-5), 1326; 1-20-12 (B-13), 1336.

36. BC, Pergamins, 305, reg. 20785 i reg. 20786.

37. AHPB, Pere de Pujol, 33/6, 1389-1390, f.10v.

les propietats de l'Almoina el 1391, però no sabem si aquesta funció va ser vigent durant tot el segle XIV.³⁸

De l'administració d'aquesta institució se n'encarregaven els almoiners, càrrecs escollits al Consell de Trenta juntament amb d'altres de gestió de l'aljama, com podien ser els tresorers.³⁹ De la mateixa manera, aquests provenien de famílies notables, com per exemple Issac Salomó Adret, que el 1316 era almoiner de l'hospital i l'almoina instituïts per Salomó de Na Regina, del qual tractarem més endavant. El 1327 es va decidir en consell com serien escollits i que el seu càrrec duraria d'un a dos anys com a màxim.⁴⁰ Posteriorment, el 1386, es van renovar les constitucions de l'aljama i es va passar a fer eleccions cada any.⁴¹ És freqüent trobar-los actuant en benefici de l'Almoina, administrant les seves propietats o fent transaccions similars.⁴²

El capital d'aquesta Almoina devia ser elevat, i es nodria tant de les vendes i censals de les diverses propietats que posseïa com de les donacions dels habitants de l'aljama. En aquest sentit, la comunitat jueva sembla que seguia la mateixa dinàmica que la cristiana a l'hora de fer lleixes testamentàries. Aquest serà el cas d'Aaron Rauhel, que el 1310 deixà 200 sous a l'Almoina del call i als «pauperum in dicta Elemosina».⁴³ Aquest testament és especialment significatiu perquè segueix les influències cristianes en les donacions jueves estudiades per Burns i Galinsky, i és, de fet, l'únic testament jueu trobat en tot el manual notarial que el conté.⁴⁴

Barcelona, doncs, continua aquesta evolució cap a una almoina comunal en un moment (segle XIV) en el qual tant la societat jueva com la cristiana multipliquen la seva resposta envers els necessitats. Entre la documentació que ens ha arribat sembla perfilar-se una supeditació de l'hospital a l'Almoina, la institució que clarament era més potent i que probablement derivava el finançament allà on calgués (hospital, Talmud Torà o enterrar morts). Aquesta Almoina es finançava mitjançant les nombroses propietats que gestionava, però

38. AHCB, C-V, Miscel·lània, 13-D; BAER, *Die Juden*, p. 687.

39. BAER, *Die Juden*, p. 250-256. Els *responsa* de Sésset Perfet també en parlen; veg. BLASCO ORELLANA i MAGDALENA, *Fuentes para la historia*, p. 54 i 60.

40. BAER, *Die Juden*, p. 253.

41. BAER, *Die Juden*, p. 589.

42. ACB, Notaris, vol. 255, f. 74r; ACB, Notaris, vol. 1, f. 50r; ACVD, 2-1-03 (D-1), 1312 o AHPB, Bonanat Rimentol, 18/7, 1369, f. 1r-v.

43. ACB, Bernat de Vilarrúbia, vol. 42, f. 7r-v.

44. BURNS, *Els jueus a la cultura notarial*; GALINSKY, «Jewish charitable bequests».

també amb les donacions de particulars, com sembla suggerir el document de 1393 en què es detallen les rendes que rebia.⁴⁵ D'aquesta manera es tancaria el cercle en què, gràcies a les iniciatives caritatives particulars, s'anà creant a poc a poc una institució comunal que va acabar essent finançada per les dues bandes.

5. L'hospital jueu de Barcelona

Potser l'ús que més incògnites ha creat als investigadors ha estat el d'hospital, i és que, amb l'únic document de 1385 en què es mencionava un hospital de pobres, poques hipòtesis es podien bastir. Tot i que en els últims anys la historiografia sobre hospitals medievals ha crescut amb nous estudis i noves perspectives, especialment a les nostres contrades, encara manca un estudi complet sobre els hospitals jueus.⁴⁶

Quan parlem d'hospital ens referim a un lloc on s'acollien pobres i malalts, ja que sovint a l'edat mitjana les dues condicions van lligades, siguin estrangers o de la pròpia comunitat.⁴⁷ L'atenció que hi rebien podia variar des d'un llit fins a menjar o, en cas necessari, atenció mèdica, sense ser aquesta última l'objectiu primordial de la institució. De fet, moltes vegades la malnutrició i les malalties associades eren tractades i millorades amb aixopluc i una dieta adequada. Aquesta funció assistencial es podia posar en dubte pel fet que només hi havia un únic document que mencionés la institució. Afortunadament, dos altres documents, de 1302 i 1316 (tot i que molt malmesos), ens parlen d'aquest hospital afegint informació extra i vinculant-lo a altres institucions. En el primer cas, el document parla de «sinagoga hospital», i en el segon, d'«hospital i la seva almoïna».⁴⁸ Per sort o per desgràcia, només s'han conservat fragments d'aquests documents, amb la qual cosa no tenim totes les dades disponibles. De la «sinagoga hospital» sabem que un tal Astruc Abraham n'era el *capellanus*, mentre que de l'hospital i l'almoïna sabem que Sa-

45. BAER, *Die Juden*, p. 687.

46. HUGUET-TERMES, *Ciudad y hospital*.

47. Les primeres referències d'hospitals jueus es poden trobar al segle VI a Palerm, però sembla haver-hi un buit documental fins a la baixa edat mitjana, quan, a més, trobem les dicotomies abans explicades; veg. HORDEN, «The earliest hospitals in Byzantium», p. 374. Horden també diferencia entre hospital i els hospicis que les sinagogues sovint tenien.

48. ACB, Notaris, vol. 6, f. 87r i ACB, Notaris, vol. 90, f. 53v.

muel de Na Regina (en aquell moment ja mort) n'era el fundador i Issac Salamó Adret l'almoier. De Samuel Benvenist, també anomenat de Na Regina, sabem que va fundar una sinagoga que el 1345, quan ja era mort, havia quedat petita i demanen engrandir-la.⁴⁹ El 1370 es continuen dictant disposicions per a administrar-la.⁵⁰ Tot sembla indicar que el 1316, data del primer document, Samuel de Na Regina ja fa temps que és mort, cosa que ens fa pensar que potser aquests dos documents parlen de la mateixa institució.⁵¹ Tenint en compte, a més, que en aquell període no hi havia tantes sinagogues al call, potser no és fora de lloc proposar que la coneguda com a sinagoga «poca» fos producte de la fundació de Na Regina.⁵²

Tot i que continuen existint moltes incògnites, podem dir amb una certa seguretat que aquest hospital va estar actiu durant tot el segle XIV i no va ser flor d'un sol dia. Estudiosos com Riera han argumentat que en la comunitat jueva de Barcelona no tenia raó de ser una institució com aquesta a causa de la seva configuració social.⁵³ Recordem, però, que la comunitat jueva de Barcelona va rebre més d'una vegada (i especialment al segle XIV) jueus expulsats d'altres contrades, com per exemple els francesos. És a dir, que hi havia una necessitat real d'acollir nouvinguts que no estaven sempre en les millors condicions. Ja hem vist també abans com comunitats més petites i menys complexes tenien un hospital, designat com a tal. D'altra banda, la ciutat de Barcelona, no pas de les més grans i complexes d'Europa, disposava de sis hospitals cristians actius al llarg del segle XIV, que si tenim en compte les dades que alguns dels seus registres ens aporten no devien acollir tampoc gaires malalts.⁵⁴ Assis compara les comunitats amb *heqdeix* i afirma que si Santa Coloma de Queralt ja tenia tan institucionalitzada la caritat, altres comunitats més grans havien de tenir-la-hi encara més.⁵⁵ Altres com Galinsky situen l'ús

49. ADB, Notule Communium, 14, 1345-1348, f. 14r.

50. ACA, reg. 919, f. 129v; BAER, *Die Juden*, p. 434.

51. CARDONER, «El médico judío Benvenist Samuel», confon nombrosos familiars amb el mateix Samuel de Na Regina. D'entre aquestes confusions, l'error de la data de la seva mort (posterior a 1370) és la que més destaca.

52. RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*, p. 321-322 i 366-368.

53. RIERA, «Els jueus a Barcelona», p. 90.

54. ACB, Hospitals, Llibres de comptes dels hospitals d'en Vilar i d'en Colom. Sabem que a finals del segle XIV els hospitals d'en Colom, d'en Vilar i de Sant Llätzer acollien cadascun una mitjana d'entre cinc i deu malalts, i que el d'en Colom era el que més capacitat tenia. Emprem aquí la paraula «malalt» ja que és precisament la utilitzada en els seus registres.

55. ASSIS, «Welfare and mutual aid», p. 322.

de la paraula *heqdeix* com a sinònim d'hospital només a partir de mitjan segle XIV, cosa que aquí la documentació sembla desmentir.⁵⁶ En zones com Alemanya són nombrosos els exemples d'hospitals jueus denominats com a tals, entre els quals el de Regensburg de 1210, un dels primers documentats, però no l'únic, abans de mitjan segle XIV.⁵⁷ Barzen especifica que a partir d'aquesta data totes les donacions se centraran a finançar els hospitals i es convertiran així en el *heqdeix* per excel·lència. Tanmateix, sembla evident que els hospitals jueus ja feia temps que eren presents a les comunitats.

La pobresa, com dèiem, era ben present a la ciutat i requeria mecanismes per a contenir-la. Aquells a qui mancaven els recursos tenien llocs on anar a buscar ajuda, però els llocs particulars devien ser insuficients i per aquest motiu la comunitat va acabar assumint aquesta tasca. Per exemple, trobem el 1304, en una visita pastoral a la parròquia de Sant Jaume (que feia frontera amb el call Major), com una cristiana, Na Gaya, tenia a casa seva «Judeis pauperibus et vilibus».⁵⁸ No se sap en quines condicions hi vivien, si pagaven o no, si els acollia de manera generosa o per treure'n profit. El visitador veu amb mals ulls la presència d'aquests pobres, pel fet de ser-ho i pel fet de ser jueus, ja que «ibi exercent multa enormia in contemptum fidei». El que havia portat aquests jueus a viure fora de la comunitat ens és desconegut, però ens fa entendre millor la importància d'institucions com els hospitals i les almoines. També ens parla de com, tot i existir aquestes institucions, a vegades són insuficients i la societat troba maneres alternatives de cobrir les necessitats.

Un altre factor que cal tenir en compte és el que esmenta Castillo en parlar de la caritat jueva i el seu aspecte més pragmàtic i teatral.⁵⁹ La possibilitat que els motius rere l'ajuda als desvalguts siguin poc honestos i més motivats per posicionar-se socialment dins de la comunitat també s'ha de considerar. És a dir, que la caritat no sempre és promoguda per a atendre les necessitats dels desvalguts, sinó també per a treure de la vista els elements conflictius o per a promocionar socialment els donants.

56. GALINSKY, «Jewish charitable bequests», p. 438.

57. BARZEN, «The meaning of *Tzedakah*», p. 15-16. L'autor menciona els hospitals de Colònia (1247/53), Augsburg (1290), Würzburg (1322), Coblència (abans de 1350), Nuremberg (1298/1346) i Speyer (1349). A partir de 1350, les fundacions s'incrementen exponencialment.

58. MARTÍ I BONET, *Processos de l'Arxiu Diocesà de Barcelona*, p. 108.

59. CASTILLO, «De solidaritats jueves a confraries de conversos», p. 186.

6. Assistència i caritat en la comunitat conversa

Després dels atacs al call barceloní l'agost de 1391, les estructures assistencials no desapareixen de la nit al dia, sinó que es transformen. Aquells qui necessiten ajuda la continuaran rebent, reinventant-se les institucions caritatives per adaptar-se a la nova situació social.

Arran del desmantellament del call Major posterior als atacs, quan cases i edificis públics es van vendre, quedà constància de la presència de l'Almoïna i d'algunes de les seves funcions, per bé que alguns llocs com l'hospital no surten esmentats a la documentació. Es tracta del document ja citat, potser incomplet, en el qual es relacionen els censos que rebia l'Almoïna i, en alguns casos, el destí final que tenien.⁶⁰ És possible que l'hospital hagués desaparegut abans de 1391, ja que l'últim esment de què tenim constància és de 1385, o que simplement no ens hagi arribat el seu destí final. També entre 1392 i 1393 es vendran sinagogues i edificis públics, entre els quals l'escola en què s'ensenyava la Llei a nens petits i que «alias vocabatur ipsum hospicium de la Almoïna».⁶¹ L'edifici en qüestió estava situat «in vico vocato d'en Jafiel», que quadra justament amb l'edifici esmentat el 1386 com a «confraria dels francesos», seguint la parcel·lació dels Censos de Robres estudiada per Francesc Caballé i Eloi Castells.⁶² És a dir, que aquest edifici, com molts altres del call, tenia més d'una funció, i acollia l'Almoïna, l'escola i la «confraria dels francesos». Potser no tot a la vegada i potser incloïa també l'hospital; en tot cas, aquesta diversitat podria ser un dels motius pels quals la documentació que s'hi refereix és tan fragmentària.

D'altra banda, si una funció sabem que de ben segur no s'exercia als hospitals jueus era la d'acollir els nens expòsits. Malauradament, després dels atacs al call, molts nens van quedar orfes o bé separats dels seus pares. L'acolliment d'aquests nens el portaran a terme els hospitals cristians, que estendran la seva xarxa assistencial per ocupar-se'n. Això sí, com a cristians nous. En els registres dels hospitals d'en Vilar i d'en Colom consten aquests nens i nenes nous

60. AHCB, C-V, Miscel·lània, 13-D; BAER, *Die Juden*, p. 687.

61. ACA, reg. 1907, fol. 79r-v. RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*, p. 476-477.

62. ADB, Censos de Robres, 1393. Aquest document conté la llista de totes les propietats jueves, amb les seves afrontacions, anteriors a la seva venda després dels atacs de 1391; veg. CABALLÉ i CASTELLS, *L'estructura urbana del call de Barcelona*, p. 77-85. Les afrontacions dels Banys Freds, Jafiel i Vidal Annun (aquest últim esmentat als dos documents) són decisives per a confirmar la localització de l'Almoïna.

convertos als quals es procurarà una dida.⁶³ De fet, serà el batlle de la ciutat qui s'encarregarà que els hospitals els acullin, i en cas que algun no pogués acollir-los, de reenviar-los a algun altre. Molts d'aquests nens van acabar tornant amb els seus pares, passat un temps prudencial tant per a la criatura i el seu alletament com per la delicada posició en què devien haver quedat molts progenitors, que probablement s'havien amagat o havien fugit de la ciutat.

Finalment, cal destacar la fundació, el 1392, del convent de la Santa Trinitat en el lloc on s'erigia la sinagoga del call Menor. Aquesta nova construcció va ser promoguda per quatre prohoms conversos: Lluís de Jonqueres, Pere de Pujol, Francesc de Pedralbes i Bernat de Pinós.⁶⁴ La construcció d'aquesta església conventual precisament sota l'advocació de la Santa Trinitat no deixa de ser un manifest de voluntat d'integració en la seva nova i imposada religió. A la vegada, la creació d'una confraria de conversos recuperarà part de les funcions de l'Almoina jueva mentre que assegurarà una xarxa d'ajuda dins d'aquesta nova comunitat marginada.⁶⁵ D'evidències d'aquesta xarxa, ens n'arriben d'una data tan tardana com el 1480, moment en què trobem l'únic esment d'un hospital convers.⁶⁶

7. Conclusions

Els orígens de la caritat jueva a Barcelona es poden trobar en la mateixa tradició jueva, però també s'hi poden apreciar influències significatives d'aculturació cristiana. Tot i així, les institucions que oferien assistència en el call barceloní tenien les seves particularitats, com la gestió comunal de l'Almoina. Definir aquestes institucions ens ajuda a veure també les dinàmiques pròpies de la comunitat jueva i les influències que rebia.

No hem de descartar que la continuïtat de l'Almoina i l'hospital es veiessin afectades per les diferents crisis del segle XIV. La seva aparició fluctuant en la documentació bé pot ser reflex de la vacil·lació de les institucions mateixes. La

63. ACB, Hospitals, Colom i Vilar, 1391-1392.

64. ACA, reg. 1910, fol. 117v-118v, en RIERA, *Els poders públics i les sinagogues*, p. 482-484.

65. ACA, reg. 3125, f. 19, en MADURELL, «La cofradía de la Santa Trinidad», p. 66-82.

66. BC, AH 3, Llibre d'entrades de malalts, 1480-1483, f. 21r. Una malalta anomenada Antònia té una casa al carrer del Vidre, davant l'hospital dels conversos. Agraïxo a Teresa Vinyoles que em fes esment d'aquesta referència.

localització de l'edifici de l'Almoina just al costat dels Banyes Freds no ens ha de confirmar, però, la localització de l'hospital. Tot i que com a institucions té sentit centralitzar les caritats, i així ho sembla demostrar l'escola de pàrvuls pobres, és probable que la falta d'espai dins del call obligués a mantenir un altre lloc per a l'hospital.

Encara manca un estudi complet dels hospitals jueus, especialment en aquestes contrades, cosa que permetria posar en un context més ampli l'hospital i l'Almoina de Barcelona i veure fins a quin punt eren la norma o l'excepció de com s'organitzaven les comunitats. Esperem que aquest sigui un primer pas cap a l'estudi complet d'aquesta xarxa assistencial.

Sigles d'arxius i biblioteques

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó
 ACB: Arxiu Capitular de Barcelona
 ACVD: Arxiu del Castell de Vilassar de Dalt
 ADB: Arxiu Diocesà de Barcelona
 AHCB: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
 AHPB: Arxiu Històric de Protocols de Barcelona
 BC: Biblioteca de Catalunya

Bibliografia

- AGUILÓ, Estanislau de K. «Documents curiosos del segle XIV. Testament de Sayt Milí, juheu, fundador d'un hospital en el calle de Mallorca, 16 agost 1377». *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana* [Palma], 9 (1901-1902), p. 203-204.
- ASSIS, Yom Tov. «Welfare and mutual aid in the Spanish Jewish communities». En: BEINART, Haim (ed.). *Moreshet Sepharad: The Sephardi legacy*. Vol. 1. Jerusalem: Magnes Press: Hebrew University, 1992, p. 318-345.
- BAER, Yitzhaq. *Die Juden im christlichen Spanien*, Frankfurt am Main: Univ.-Bibliothek, 2009. [1a ed.: Berlín: Akademie, 1929]
- BARZEN, Rainer. «The meaning of *Tzedakah* for Jewish self-organization within a non-Jewish environment». En: BACON, Gershon [et al.] (ed.). *Iggud. Selected essays in Jewish studies*. Vol. 2: *History of the Jewish people and contemporary Jewish society*. Jerusalem: World Union of Jewish Studies, 2009, p. 7-17.

- BAUMGARTEN, Elisheva. *Practicing piety in medieval Ashkenaz: Men, women and everyday religious observance*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- BERNER, Leila. «On the western shores: The Jews of Barcelona during the reign of Jaume I, “el Conqueridor”, 1213-1276». Tesi doctoral. University of California, 1986.
- BLASCO, Asunción. «Instituciones sociorreligiosas judías de Zaragoza (siglos XIV-XV). Sinagogas, cofradías, hospitales». *Sefarad* [Madrid], 49 (1989), p. 227-236; 50 (1990), p. 3-46 i 265-288.
- BLASCO ORELLANA, Meritxell; MAGDALENA NOM DE DÉU, José Ramón. *Fuentes para la historia de los judíos de la Corona de Aragón: Los responsa de Rabí Yisshaq Bar Séset Perfet de Barcelona, 1368-1408*. Barcelona: PPU, 2004. (Catalonia Hebraica; 5)
- BURNS, Robert I. *Els jueus a la cultura notarial: Testaments jueus llatinitzats de la Corona d'Aragó, 1250-1350*. València: Tres i Quatre, 2003. (Biblioteca d'Estudis i Investigacions; 42)
- CABALLÉ, Francesc; CASTELLS, Eloi. *L'estructura urbana del call de Barcelona: Una aproximació*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2015 (Documents Museu d'Història de Barcelona; 10)
- CARDONER PLANAS, Antoni. «El “Hospital para judíos pobres” de Barcelona». *Sefarad* [Madrid], 22 (1962), p. 373-375.
- «El médico judío Benvenist Samuel y su parentesco con Samuel Benvenist de Barcelona». *Sefarad* [Madrid], 1 (1941), p. 327-345.
- CARRERAS I CANDI, Francesc. «Evolució històrica dels juheus y juheissants barcelonins». *Estudis Universitaris Catalans* [Barcelona], 3 (1909), p. 404-428 i 498-522.
- CASANOVAS, Jordi. «Nous fragments d'inscripcions hebrees localitzats a Barcelona». *Tamid*, 1 (1997), p. 51-63.
- CASTILLO SAINZ, Jaime. «De solidaritats jueves a confraries de conversos: entre la fossilització i la integració d'una minoria religiosa». *Revista d'Història Medieval* [València], 4 (1993), p. 183-206.
- EMERY, Richard. *The Jews of Perpignan in the thirteenth century: An economic study based on notarial records*. Nova York: Columbia University Press, 1959.
- FELIU, Eduard. «La cultura hebrea a la Barcelona medieval». *Barcelona. Quaderns d'Història*, 2 (1996), p. 125-142.
- GALINSKY, Judah. «Jewish charitable bequests and the Hekdesh trust in thirteenth-century Spain». *The Journal of Interdisciplinary History* [Cambridge, Mass.], 35 (2004-2005), p. 423-440.

- HORDEN, Peregrine. «The earliest hospitals in Byzantium, Western Europe, and Islam». *The Journal of Interdisciplinary History* [Cambridge, Mass.], 35 (2004-2005), p. 361-389.
- HUGUET-TERMES, Teresa [et al.]. *Ciudad y hospital en el occidente europeo, 1300-1700*. Lleida: Milenio, 2014.
- KLEIN, Elka. «Protecting the widow and the orphan». *Mosaic: A Review of Jewish Thought & Culture* [Cambridge, Mass.], 14 (1993), p. 65-81.
- MADURELL, Josep Maria. «La cofradía de la Santa Trinidad, de los conversos de Barcelona». *Sefarad* [Madrid], 18 (1958), p. 60-82.
- MAÑÉ, Maria-Cinta. *The Jews in Barcelona 1213-1291: Regesta of documents from the Archivo Capitular*. Jerusalem: The Hebrew University, 1988. (The Henk Schussheim Memorial Series. Sources for the History of the Jews in Spain; 1)
- MARTÍ I BONET, Josep. *Processos de l'Arxiu Diocesà de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1984. (Catàlegs-Inventaris d'Arxius Eclesiàstics de Catalunya; 1)
- MIRET I SANS, Joaquim. «Documents sur les Juifs catalans». *Revue des Études Juives* [París], 68 (1914), p. 49-83 i 174-197.
- MUNTANER I ALSINA, Carme. «Terra de masos, vila de mar: vida, economia i territori al castell de Sitges i el seu terme entre els segles XIV i XV (1342-1418)». Tesi presentada per optar al grau de doctora en història. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2013.
- PLANAS I MARCÉ, Sílvia. «La vida cotidiana en el Call de Girona en el s. XIV. Nuevas aportaciones documentales». En: LÓPEZ ÁLVAREZ, Ana; IZQUIERDO BENITO, Ricardo (coord.). *Juderías y sinagogas de la Sefarad medieval*. Conca: Universidad de Castilla - La Mancha, 2003, p. 253-294.
- RÉGNÉ, Jean. *History of the Jews in Aragon: Regesta and documents 1213-1327*. Ed. de Yom Tov Assis. Jerusalem, 1978. (Hispania Judaica; 1)
- RIERA I SANS, Jaume. «Els jueus a Barcelona entre els segles XII i XIV». En: PLADEVALL I FONT, Antoni (dir.). *Catalunya romànica*. Vol. 20. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 88-91.
- *Els poders públics i les sinagogues: Segles XIII-XV*. Girona: Patronat del Call de Girona, 2006. (Girona Judaica; 3)
- SECALL I GÜELL, Gabriel. *La comunitat hebrea de Santa Coloma de Queralt (1347-1350): Aportació històrica*. Tarragona: Diputació Provincial de Tarragona, 1986.
- «Mosse Cabrit, draper, filantrop de Valls i de Sta. Coloma de Queralt (s. XIV-XV)». *Aplec de Treballs* [Montblanc: Centre d'Estudis de la Conca de Barberà], 6 (1984) p. 63-95.

VIDAL, Pere. «Els jueus dels antics comtats de Rosselló i Cerdanya». *Calls* [Barcelona], 2 (1987), p. 27-112.

VILLAGRASA ELÍAS, Raúl. *La red de hospitales en el Aragón medieval (ss. XII-XV)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2016.